

הַבְּחִינָה הַצִּיּוֹנִית בַּתּוֹדְעָה הַיְהוּדִית-הַיִּשְׂרָאֵלִית

מאת ד"ר אמרים שמואלי

זיזוקה של ה"תודעה היהודית" בקרב הציבור בארץ, ובעיקר בקרב הנוער הלומד, הוא עכשיו ניסוחה הכולל של בעיה מרכזית בחיי הרוח של מדינת ישראל, ביחסה לעם היהודי בתפוצות ולמסורת עברו, הדתי בעיקרו. ניסוח כולל זה נעשה סיסמה רווחת בציבורנו, ורבים דשים בה. מן הגישה הפשטנית לבעיה נשקפות כמה סכנות, מהן טעויות והטעויות, ויש צורך גדול לברר את טיבה של הבעיה ואת כל הכרוך בה.

המדובר במערכת בתי הספר שאינם דתיים, בחינוך בני הנוער, שאין הוריהם מגדלים אותם ביראת שמים, על כל פנים לא בנוסח המסורת, ובציבור המבוגרים שפרק מעליו את עול המצוות או שלא הטילו על עצמו מבתחילה והוא עומד ותוהה על "התודעה היהודית" מבקש להקנותה לעצמו ואינו יודע מה טיבה ומה מידותיה.

שני פנים לבעית "התודעה היהודית" והם מכוונים זה לזה. שניהם כאחד מודגשים ב"קוי היסוד" של הממשלה הזאת. בסעיף "חינוך ותרבות" נאמר בהם: "בחינוך היסודי, התיכוני והגבוה תדאג הממשלה להעמקת התודעה היהודית בקרב הנוער הישראלי, להשרשתו בעבר העם היהודי ובמורשתו ההיסטורית ולהגברת זיקתו המוסרית ליהדות העולמית מתוך הכרת שותפות הגורל והרציפות ההיסטורית, המאחדת את יהודי כל העולם לדורותיהם ולארצותיהם". הפן האחד הוא איפוא "עבר העם היהודי ומורשתו ההיסטורית" והפן השני הוא יהדות העולם, שותפות הגורל והרציפות ההיסטורית, המאחדת את העם היהודי כולו.

אין צורך לומר, שהבעיה אינה חדשה עמנו. החינוך העברי בארץ התלבט בה כל הימים, בעיקר בבחינתה הראשונה, זו של היחס למורשת העבר. השקפת עולמה של הספרות העברית החדשה פירנסה את בית הספר, וספרות זו, בת לויתה הנאמנה של תנועת ההתעוררות שבעם היהודי, ביקשה ליצור תרבות חיל יהודית. בכל לבטיה ונפתוליה היתה בעיקרה ספרות חול. אין זו ספרות אפיקורסית. כל עצמה באה להוסיף מן החול על הקודש. משורריה הגדולים, זבראשם ביאליק, נלחמו לשירת חול, שאינה נעקרת מן הקודש ואינה תולשת

עצמה מכל הנישא והמורם, אלא מוסיפה והולכת. מלחמות אלוהים לחמו הללו לתרמת קרנה של שירת החול בישראל, גם של זו שבעבר. הזגיה של ספרות זו, ובעיקר מנסחי תורת חייה, כגון נ. ה. וייזל, נחמן קרוכמל, פריץ סמולנסקין ואחד העם, כל אחד ואחד בדורו, בארבעת הדורות הראשונים של הספרות העברית החדשה, ביקשו להפקיע את תרבות ישראל ממיצריה של הדת ומוסדותיה שבדפוסים האחרונים ולקרב אדם מישראל אל מעיינות הרוח, שנשתמו בתרבותנו ברכות הדורות. הספרות העברית החדשה, שממנה ניזונו מחנכי דורותינו, פתחה את שערי הלבבות למרחבי עולם היצירה. נאמנים אלה בכל בית היוצר של נפש העם התנצחו זה עם זה ועם יריביהם על טיבה ודרכיה של היהדות, קירבו ודחו וקיבלו מה שראוי היה לקבל ברוח ישראל סבא. על פי דעתם. אפילו ברעותם בשדות זרים לא השתפקו בילדי נכרים, וכל זמורת זר שהביאו עמיהם נהפכה לנטע נעמן עברי. את ספרות הקודש פירשו כצורה מצוירת חיי היצירה העברית, כתשובה אחת לאותם הצרכים המרובים, שגם ספרות החול מבקשת לספקם, אבל לא בצמצום אלא בהרחבה. מפעל אינטר-פרטציה זה של דת ישראל, ראייתה כמערכת סמלים בתחומי ההיסטוריה, ששערי פירושה לא נגעלו, כסימני תחבורה רוחנית לעם וכאיתות רמזים הקורא אדם מישראל לבקש את כוונת חייו בהשתתפות עם חבריו, באהבה וברצון, מפעל ריאנטרפרטציה זה היה מפעל משחרר, שתוצאותיו היו מרובות בחינוך הדורות האחרונים ובעיצוב דמותם. אחד העם הסביר כמה וכמה חזיונות בדת ישראל כביטוי לחפץ הקיום היהודי, כמעט רצון ביולוגי קיבוצי, הפועל שלא מדעת. מבחינה מדעית (ולא רק על שום מתארת לבו של המאמין) היה הסברו מוטעה, אבל מבחינת כוונת הדעת היה אמת: אין דת ישראל אלא אחד הדרכים של בקשת האדם מישראל את עצמו בתוך עמו, בתוך העולם הזה ומעבר לו. בתקופת צמצומם של כוחות היצירה הישראלית בנכר, גלתה השכינה עמנו, ובמחשכים שהושיבונו בהם היתה אור לנו. אבל בהם מיעטה את עצמה, את עצמנו, את תורתנו ואת מעשינו. כן הורתה לנו הפובליציסטיקה העברית בראשית דרכה של הציונות (אחד העם וחבורתו) וכן הורתה באמצע דרכה של הציונות, בדור "ההגשמה", שבו נתמעט והלך הדיון בטיבה ודרכיה של היהדות (יעקב קלצקין, יחזקאל קויפמן ואחרים, על אף כל חילוקי הדעות שביניהם). על בחינה זו של ההלכה עוד ידובר להלן הרבה.

מבחינת ההלכה למעשה, בשדה החינוך, היו חלוצי התוראה העברית בארץ ישראל, מחיי הלשון העברית ונוטעיה בפינו, שקודים על מעשה פלא זה של תחית הלשון העברית כשפת הוראה ושפת הדיבור, פלא שאין דומה לו לשגב אלא הקמת מדינת ישראל, ועל טיפוח תודעה ארצישראלית של בני הדור החדש, שיהיו הללו מעורים באדמה זו, מורדים בנכר ובשיעבוד ומתאווים לחדש את פני האומה. בדין וחשבון של התנהלה הציונית לקונגרס הציוני השלשה עשר נוסחו מטרות החינוך בבית הספר היסודי העברי בלשון זו: "להחזיר בלב

התלמידים רוח עברית צרופה. מטרה זו תושג על ידי הפגשת התלמידים עם הלשון העברית, עם התנ"ך הספרות העברית, בלימוד הגיאוגרפיה תינתן תשומת-לב מיוחדת לכך שיכירו התלמידים את מולדתם. חשיבות מיוחדת תודע גם להכרת הארצות השכנות, שיש בהן משום ענין מיוחד לתושבי ארץ ישראל. המדובר איפוא ברצון לזרות ולהבר, ברוח עברית "צרופה", שתתפרנס מחווית הפגישה עם הלשון, עם התנ"ך ועם הספרות, בעיקר עם הספרות העברית החדשה.

התנועה הציונית אחרי מלחמת העולם הראשונה עמדה במערכה כבדה מבית ומחוץ. עוד יותר מבעשור הראשון של המאה הזאת הורגש, שיש בידי העם היהודי לבנות את מולדתו, אבל לא היתה אחדות דעות ואחדות מגמה ומעשה. אשליות האמנציפציה הגמורה והאוטונומיה הלאומית בגלויות והפתרון הקומוניסטי הסירו את הלבבות מדרך בנין הארץ ולא קם רצון לאומי עז בקרב המוני ישראל לעמוד ולעשות בשקידה ובוריונות לאלתר. "ברור היה לנו מראש" — אמר וייצמן באותן השנים הראשונות אחרי המלחמה — "כי בין ההכרזה על הזכויות ובין רכישתן תהיה התקופה הקשה ביותר בציונות, אשר בה יעמדו כל תכונותיו וכל כוחותיו במבחן הגדול של חבלי הגאולה". אילו נענה העם היהודי בשנים האלה לפי כל יכולתו, בכל נפשו ובכל מאדו, היה המאבק עם ממשלת המנדאט ועם התנועה הערבית שונה לחלוטין. תולדות כל הדור הזה היו לובשות צורה אחרת, ואפשר היינו ניצלים משואת היטלר, לפני מדינתנו היו אחרות היום. הבוחן את דרכה של התנועה הלאומית בדור הזה אינו יכול למלט את עצמו מהרהורים על סיכוי וסבר שנתבזבוזו על חוסר "תבונה היסטורית", או אם תרצה לומר — על חוסר "אנוכיות" נאורה של רוב עמנו.

הנוער בארץ ישראל גודל בבית הספר על המתחנות שבין תכלית התנועה הציונית, זו תנועת האקטיביזם היהודי, שחש בסכנה לצורות קיומו של עם ישראל בגלויות ולעצם קיומו והאמין שבידו פתרון הישועה, ובין המוני בית ישראל על שאר תנועותיהן פתרונותיהן, מאמציהן, הישגיהן, כשלונותיהן ואזלת ידן, כית הספר העברי גידל את חניכיו לקומה זקופה של אורחות עברית במדינה לעתיד לבוא, כלומר — למרכז הגמוני, וכשם שבתחומי שלטון המנדאט חויב להתנגשות עם המציאות הפוליטית, כן ניטעה בו הכרת חשיבות ביחס ליהודי הגולה. לעתים קרובות יצאה הכרה זו ליהירות והתנשאות. כל הימים התפרנסה מהרגשת "שליחות", "יעוד", "חלוציות" במשמעו הרחב של המושג. תיאור משכנות ישראל ואורחות חייו בגלויות העילה מן הספרות העברית החדשה, הוסיף בלא ספק אף הוא להכרת ערכו של חידוש חיי העם בארץ ישראל. בשירה ובפרוזה חשפה את המראה הפנימי של נפש העם, את פגמיה ונגעיה, וגילתה אפוללויות רוח וגוף, שאפילו ספרות ההשכלה הקנתרנית לא הצליחה לגלותו,

מצוקות-לב וצרות-גלות רבות מספור. כמה סופרים, אמנם מעטים מאד, ערמו צללים על גבי צללים על הווית העם והראו על פי רוב חסרונות ושיפולים בלבד, וכמעט שנתעלם מהם לתלוטין כל המאור והתום שביהדות הישנה.

ב.

הצורך בחינוך להרגשת שותפות הגורל של העם היהודי בכל ארצות מושבותיו, להגברת "זיקתו המוסרית" של הנוער העברי בארץ "ליהדות העולמית מתוך הכרת שותפות הגורל והרציפות ההיסטורית" גדל בעיקר לאחר ייסוד המדינה. המעמד החדש עצמו גרם. נתעוררו חששות, שבד בבד עם קיבוץ הגלויות בארץ ישראל תגדל ותלך גם התרחקות הגלויות ממדינת ישראל: ככל שמדינת ישראל תיהפך למדינה לכל דבר, ילך ויגדל הפירוד שבינה ובין תפוז צות הגולה. שכן שורת הטבע וההגיון נותנת. אינו דומה עם היושב על אדמתו והמדבר בלשונו, עם רוב, החי חיים מדיניים עצמאיים והעוסק בכל דבר עשייה מדינית וכלכלית לפי צרכיו, לקיבוצי עם היושבים על אדמת זרים, עדות מיעוט המדברות בלשון בני מדינתן. בין שנסכים לתביעה ולמשא-הנפש של "ככל הגויים בית ישראל" במדינתו, ובין שנראה בהם רתיעה ומשא-שוא. עובדת הנורמאליזציה היא מחוץ לגדרה של משאלת הלב. יש מתייראים מפני מלכות כוהנים בארץ ישראל ויש מתייראים מפני מלכות הכנענים בה. ורבים החוששים, שמא תיווצר כאן בריה ציבורית-רוחנית חדשה, שאינה דומה למה שהיה העם בגלויות ולמה שמתקם בהן עד היום. מטבע ברייתה, שונה מדינת ישראל מכל גולה, ורבה החרדה שהפירוד יגדל וילך.

אבל עובדה אחת צריכה הבלטה יתירה. רבים מן הדוגלים ב"הגברת הזיקה המוסרית" לתפוצות ישראל עדיין רואים אותן באור פני הדור הקודם בלא הבחנה בתמורה הגדולה שנתחוללה בינתיים בקרבן. גולה זו, שאליה נדרשים בני הנוער העברי להיזקק זיקת רגש ודעת שונה מאד מזו שלפני 30-40 שנה, ולא כל שכן מזו שבתחילת המאה הזאת. נחרב המרכז הביולוגי העיקרי של העם היהודי בין הדניפר והדון מזה ובין הוויסלה והניימאן מזה, מצבר כוחו הרוחני, הלאומי והדתי. עם אירופי נעשה ברובו עם אמריקני. ותמורה גיאוגרפית זו, שעליה כבר דובר הרבה, הטילה שינוי מכריע בכל אורחות חייו ודעותיו של העם. קיבוצי היהודים באירופה ישבו בקרב עמים עוסקים בעבודת האדמה ובעלי תרבות נחשלת, שכוח הטמעתה היה מועט. כעת יושב רוב העם היהודי שבגלויות אירופה המערבית והמדינות שמעבר לים בקרב עמים תעשייניים, בעלי תרבות גבוהה שכוח הטמעתה מרובה. קודם לכן הצטופפו קיבוצי היהודים בתחומים, בעיירות ובשכונות נבדלים לעצמם, שבהם היה אפשר לקיים דפוסי חיים לאומיים מיוחדים והוי חיים עממי. עכשיו רובם יושבי כרכים גדולים, שבכל רובע ורובע שלהם, ואפילו רובו ככולו יהודים, כגון ברוקלין, רוחת תרבות הרוב השליט בכרך כולו. העיירה היהודית שתיארו המספרים העברים

בפני הנוער בארץ, עברה מן העולם, והכרכים המודרניים אינם יפים לקיומה של תרבות מיעוט לאומי.

גולה חדשה זו הסתגלה במהרה לאורחות חייהם, לדעותיהם ואמונותיהם של העמים התושבים. בה נתפוררו "החישוקים" הישנים של אחדות העם היהודי, כוחות ליכודו מדורי דורות: תש כוחה של הדת והמסורת; הלשון האידית נדחתה מפני לשונות עמי הרוב, וגם ידיעת הלשון העברית נתמעטה מאד. תחומי המגע עם הסביבה גדלו והכות להתבדל ממנה ולהתקיים כגוש לאומי בפני עצמו נתמעט, אף כי התנועה הציונית ומאורעות התקופה חיזקו לא מעט את ההכרה הלאומית. צרת הדור הזה היתה, שיציבות האומה נהרערה ותש כוחה מלידת לבניה ביטחת חיים. על כל פנים בתפוצות ישראל גדלה הסתירה בין ההכרה הלאומית, אפילו כשזו הלכה והתרחבה ודוקא בשעה שעשתה כן, ובין המציאות הלאומית, שהלכה והצטמצמה בכל מקום. רגשות הלאומיים הועמקו ותקומת מדינת ישראל עוד הוסיפה וחיזקה את הרגשת הגאון הלאומי בלב ההמונים, ועם זה גדל כוחה של הטמיעה. הפוסי החיים של העם היהודי וצורותיהם המקודשות מדורות נסחפו במערבולת. שבתות וימים טובים, מנהגים ודרכי מסורת, הוי ישן וצורות אירגון שלפני כמה דורות ניטשטשו ונימחו. החידושים האלה הם גופה של הבעיה. יסודותיה העיקריים הם אלה: (1) רוב העם היהודי יושב בארצות אנגלוסכסיות. הקיבוץ היהודי הגדול ביותר במדינה אחת הוא זה שבארצות הברית. קיבוץ זה הוא בעל סגולות מיוחדות לו בלבד. מבחינת טיבו ומבנהו הוא מיזוג של יהודי מזרח אירופה ומערבה על דרך החידוש. (2) רובו זה של העם היהודי זכה לאמנציפציה גמורה והוא עולה במעלות האמידות והעושר והבטחון המדיני. האנטישמיות בארצות הברית היתה כל הימים חלשה הרבה יותר מבאירופה ומעולם לא זכתה שם למעמד של כבוד ושליטה בציבור. (3) אף על פי כן עדיין רבה המובדלות היהודית. רוב היהודים אינם יכולים להתבולל בקרב שכניהם. החברה האמריקנית מקיימת מירוחים (דיסטאנסים) בין קיבוצי אורחיה השונים זה מזה, בעיקר בין בני העדות הדתיות. (4) בקרב היהודים רבה הרגשת "ההשתייכות" לציבור מיוחד, בעל עבר היסטורי מיוחד וגבר רצונם בדור האחרון להתקיים כחטיבה לעצמם שאמנם אין ניסוחה ומידותיה ברור כל צרכם. כללו של דבר: יהדות אמריקה, והיא רוב עמנו בדור זה, היא נסיון חדש בתולדותינו שלא היה עדיין כמוהו. על שום מנינו הגדול, תוקפו ונאמנותו של הקיבוץ היהודי באמריקה מקוים שם רבים, שבתנאים החדשים יתכן בנין חיים של יהדות קיימים ועומדים ורבי תוכן, באוירה של חירות, חיים שאמנם אחד מסימניהם תהיה התקרבות מרובה לאומה האמריקנית. קיומה של מדינת ישראל גרם לא מעט להתעוררות הרצון "להשתייכות" יהודית זו, והזיקה למדינה אמיצה.

בית הספר העברי בארץ ישראל חייב לעמוד על בעיה זו של קיום

רוב העם היהודי בתפוצות בדורנו על פי צורתו החדשה. והנה אנו עדים לכך שלא רק יראי שמים מן הטיפוס הישן אלא בעלי תשובה, שוחרי אלוהים מודרניים, ששבו לרעות משדות זרים, מארנסט סימון במאמרו הפרובוקאטיבי ב"לוח הארץ", שבו הטיל ספק, אם יהודי א"י עדיין הם יהודים ועד יצחק שלו במאמרו ב"הארץ" על "התודעה היהודית בקרב הנוער", חוזרים ומדגישים דגש חזק, שהזיקה היחידה בין היהודים בעולם כולו אינה אלא על דרך השיבה אל הדת בלבד. "ומה אומרים בעלי הסוציולוגיה" — שואל שלו, והוא משיב בשמם ומשיג עליהם: "הבה נלמד את בנינו על מצבן של הגלויות השונות. קיבוצי היהודים הקטנים והגדולים, ומתוך כך תגבר חיבתם לעמם ותועמק התודעה היהודית בתוכם. שוב אותה הנחה מוטעית שאפשר לעמוד על מצבם של יהודים בלי לעמוד על עובדת אמונתם! והרי הדת היהודית היא המכנה המשותף הסוציולוגי הגדול והמובהק ביותר לכל אותן עדות אנוש פזורות ברחבי העולם. מי שמלמד על יהודי ואינו מלמד דתם, עוסק בסטאטיסטיקה ולא בסוציולוגיה!"

הצרה היא, שהדברים אינם פשוטים כל כך. אפשר להסכים לתיוה של שלו, כי "בלי האהבה לדת היהודית הופכת ההיסטוריה היהודית לשגעון ממש" ואפשר לחלוק עליה, ואפשר גם להבחין כמה הבחנות ולדייק דיוקים מרובים יותר ולפרש טיבה של האהבה הנדרשת. אבל כשמדובר לא על "ההיסטוריה" אלא על העם היהודי בתפוצות כמות שהוא היום, אין לפסוק ולומר, ש"התודעה היהודית" של הנוער בארץ אנוסה לשוב אל הוי המסורת ולקבל על עצמה את סל סמליו ומצוותיו, כשהיא מבקשת להיזקק לבני הגולה שבימינו זיקה מוסרית של הרגשת שותפות גורל. ונהפוך הוא: אין לך טעות גדולה מזו. אילו התעוררו כל יהודי ארץ ישראל ועשו תשובה גדולה ואחזו מעשי אבותיהם ואבות אבותיהם בידיהם, היו מרבים פירוד ביניהם ובין קיבוצי היהודים בגלויות. במקום לשכון יחד על "הרי בשמים" היו מגביהים ביניהם, "הרי בתר" (בלשון המליצה). רוב יהודי ארצות הברית היו נרתעים מפני "מלכות כוהנים" (תיאור קראטיה בלע"ז) זו ו"התשובה הגדולה" היתה גורמת לחילוקי דעות ולפירודי לבבות, כאמור. רוב היהודים בעולם שבימינו אינם סבורים, שאפשר לשוב ולדבוק בדת ישראל על פי ניסוח חייה הישן. הם מאמינים, שתורת היהדות לא פסקה מלהתפתח לפי צרכי הדורות וגידול הרגש המוסרי ודעת אלוהים, ושינויים רבים חלו בהליכות חייהם של היהודים, בחגיגהם ובתפילותיהם, ומסורת אמת ענינה התפתחות ושינוי, ולא על שום דעות חיצוניות אלא על שום גידולה מבפנים על פי חוקי הויתה. והדברים ארוכים.

ג.

טענה דומה לזו ניתן לטעון על הזרזים מדי, המקדימים את המציאות בהרבה והסבורים, למשל, שהספרות הציונית "הקלאסית", היא ספרות של

מציאות שחלפה ועברה מן העולם. ס. ש. יריב במאמרו "שמות ותכנים" בתחילת שנת תשי"ז ב"דבר" וד. בן-גוריון במאמרו ונאומיו במשך השנה הזאת, מבקש להסביר, שחיבורי הס. פינסקר והרצל אין להם אלא ערך היסטורי בלבד: "ההוכחות שהתבוללות לא תיכון; שאין היהודים עצם מעצמם של העמים אשר בתוכם הם חיים; שעל היהודי לעזוב את הגלות ולשוב לארצו ההיסטורית ולהיות עם עצמאי — רעיונות אלה שחוללו בשעתם מיפנה במחשבתם ובחוויה תיהם הנפשיות של טובי היהדות באירופה הם אנכרוניזם אידיאולוגי בשביל הדור הישראלי, כי התנדפה כל האקטואליות של רעיונות אלה, ואין בהם כל צורך, ענין וממש וחיות. הם עומדים לגמרי מעבר למציאות החיה של אורחי ישראל". האמת היא, שבדברים אלה שבני הארץ מתעניינים בעיקר בשאלה כיצד לבנות את המדינה, לקיימה ולחזקה ולעצב את פניה, והויכוח על התיות שנוכרו לעיל אינו מעסיק את לבם ומוחם. אף על פי כן כשהם באים לדון בבעיה כיצד למשוך לארץ עולים מארצות המערב, כשהם נפגשים עם יהודי ארצות הברית בין כאן ובין שם, לא התנדף ולא חזון הגאולה האנושי והיהודי משמשים להם מפתח לבניה בעתים ובחזיונותיהן המורכבים אלא דוקא דעות אלה של הספרות הציונית "הקלאסית". מענינות אותם בדיק שאלות אלה שבהן התלבטו אבות התורה הציונית: התיכון ההתבוללות בתפוצות של ימינו? האפשר להם ליהודים שיהיו עצם מעצמם של העמים שבתוכם הם יושבים? מה יניע את היהודים לשוב אל ארצם ההיסטורית לדבוק בעם העצמאי המתרקם בה? הבעיה העיקרית היא אם התשובות של אבות הציונות עדיין כוחה יפה בימינו בגולה ששינתה את פניה, בעולם של ארגעה בקרב מדינות המערב, שבו נחלשה מאד האנטישמיות לאחר השואה. אבות הציונות במערב אירופה ביססו את תורתם על עובדות ותהליכים שבתחומי האמנציפציה. האנטישמיות עדיין לא הגיעה לשיאה בימיהם. אבל השיא אינו אלא "מאיר" את מישור החיים. ההיסטוריה כחקלאות מתפרנסת מן המישורים והעמקים ולא מן השיאים. במה נבדלת האמנציפציה בארצות הברית מזו שבצרפת וגרמניה לפני השואה? היפים גם בימינו דברי ז'בוטינסקי (בספרו "חזית המלחמה של העם היהודי", 1940) שמטעמים רבים מייחדת את שאלת קיומנו בגלויות "חיוניות בלתי פוסקות, הסגולה לצבור מסביבה את כל הארסים החברתיים", וסגולה זו היא "מעין התקררות קשה של הראש, שאינה מחלה כשלעצמה, אבל פותחת תמיד פתח לכל ימיני חלאים"? אין להימנע מויכוח דוקא עם האידיאולוגיה של האמנציפציה וחזיונותיה, שממנה נולדה תורת הציונות "הקלאסית".

וכאן אנו מגיעים לעיקרה של הבחינה הציונית שב"תודעה היהודית-הישראלית". קוטב הבעיה שבתודעה זו הוא שעל בני מדינת ישראל לדבוק בפתרון הציוני של שאלת קיום האומה היהודית ועם זה עליהם להודות עם בני העם היהודי היושבים בתפוצות. ורבה המתחות בין הדבקות ובין ההזדהות.

אילולא לא דבקו תושבי המדינה בפתרון הציוני והיו מסתפקים במה שיצרו ועתידיים ליצור לעצמם בלבד, בדמות קיבוץ יהודי שהגיע אל הנחלה, אף כי לא אל המנוחה, היו מנתקים את עצמם מן העם שבתפוצות ומתכחשים למגמה העיקרית שבתולדותיו. אבל מצד אחר אי אפשר להם לבני המדינה שיזדהו עם העם היהודי כמות שהיא, במרכזיו ובאגפיו, על הכניעה לגורל של מיעוט הנסחף באיתני ההתבוללות, עם הליקויים שבפיזור ובחולשה, עם חוסר הרצון לשוב ולבנות את בית מולדתו בארץ ישראל. קוטב הבעיה הוא איפוא כיצד לקיים זיקה מוסרית — מצות „התודעה היהודית” — לעם שאינו חי על פי התביעה לפתרון הציוני של שאלת קיומו והתפתחותו. אי אפשר להם לנוער העברי ולבני המדינה כולם, הדבקים בפתרון הציוני, שלא יטפחו בלבם את ההכרה, שמדינת ישראל היא מרכזה ודרך התגשמותה של תנועת התחיה היהודית, ומצד אחר אי אפשר להם שיוותרו על השתתפותם של בני העם שבתפוצות. קוטב הבעיה הוא איפוא שורש המתיחות שב„תודעה היהודית” — הבחינה הציונית.

בעבר השני, בזה של יהודי התפוצות, ניכרת המתיחות בשאלה שאינה פוסקת: כיצד אפשר לקיים חיים של בני עם אחד, בעל היסטוריה משותפת והרגשת שותפות וקורבה בתווה ותקוה משותפת לעתיד לבוא, חיי עם יוצר בנכר בלא עלית ההמונים לארץ בעתיד הקרוב מאד, ועם זה להזדהות עם בני מדינת ישראל ולהכיר בפתרון הציוני. כיצד יכול רובו של העם, שהוא מיעוט במדינות הנכר להכיר בעליונותו של מרכז-היצירה והחיות, שהקים מיעוטו של העם, שהוא הרוב במדינת ישראל, לסייע לו, לגדלו ולרוממו מבלי לישוב בתוכו? הבחינה הציונית היא איפוא קוטב הבעיה גם הכא וגם התם. ואיסור לטשטש בגישות פשטניות. היא יוצרת את השניות, את הקרע שבהויה היהודית ושבתודעה היהודית ומגדלת את המצוקה — את הבעיה. הדבקים בפתרון הציוני מאמינים, שהוא עצמו עתיד להרוויח לנו מן המצוקה והבחינה הציונית שבתודעה „יהודית” מוליכה אותם בהכרח לבחינת הציונות שבימינו כדרך להרווחה.

והערה אחת על בחינת רציפות הדורות שב„תודעה היהודית”:

עדיין אין סוכת שלום פרושה על מדינת ישראל לא מחוץ ולא מבית. שבטי ישראל, פלגיו וקרעיו, פזורי עמים ומקובצים מגלויות שונות זו מזו, עדיין לא יצרו במדינת ישראל סגנון חיים אחיד, המעלה את הניצוצות של תרבות עממית טובה מכל העדות והגלויות ועושה אותם נחלת תרבות משותפת לכל האומה. אבל אף ענין נכבד זה של סגנון חיי אומה בימות החול, בשבתות ובמועדים, שהוא סגנון תרבותו, יש לראות בפרספקטיבה הנכונה, ואין להיתפס ליאוש. הציבור העברי, שהשכיל והפוך אפילו את אכזבתו בשנות המדינה הראשונות למנוף אדיר במאבק על תיקון פני הכלכלה והחברה, ישקוד גם על גיבוש דפוסי תרבותו במוסר ציבורי, שרישמו יהיה ניכר בכל אורחות חיי

של העם, ומוסר ציבורי זה, שאינו שוכן מרומים בענני נסתרות, ילבש דמות של נוהגי חיים, סגנון חיים יום יום, שייחד אדם מישראל ויקנה לו בארצו הרגשת בית-מולדת.

אמנם שאלה זו של הוי יהודי בארץ ישראל בשבתות, במועדים ובימות החול אינה שאלה של צורה חיצונית בלבד. היא נושאה הרוחני הגדול של דורו-תינו. בסגנון חייו של עם משתקף רוחו כולו על מידותיו ועל שאיפותיו, על דמותו ועל צביונו. בו ניכר מה בעיניו עיקר ומה טפל. סגנון חיים תובע את רציפות מאמציהם של דורות יוצרי ערכים, המגבשים והמקיימים אותם הלכה למעשה. והנה דוקא רציפות מסורת תרבות של דורות היא בעיה חמורה בתולדותינו האחרונות. המעבר מחיי תרבות דתית בכולה אל חיי תרבות חילונית ברובה היא עיקרו של הקרע הגדול בין העבר וההווה, בין חיי קיבוצי היהודים בגולה לשעבר ובין חיי הציבור העברי בארץ, בין אבות ובנים, בין יהדות וישראליות, ורבים המתלבטים בשאלה, מה מעבירים מן היהדות לתוך הישראליות, מה הם נכסי צאן-ברזל ומה הוא בגדר קליפה. פעמים רבות ניסח ביאליק בכתב ובעל פה את בעיה יחסנו למסורת הדת. הוא דיבר על הצורך ב"כינוס" כל המשובח והמעולה שבמסורת התרבות היהודית, על "תחית המתים" כלומר — "תחית רוחות היוצרים של כל דורות העבר שלנו למען ישתתפו בני עמנו כולם בבנין הגדול שאנו בונים". ניסוחו הברור הוא אולי זה על החיפוש הצורך, החיפוש הבעיה עצמה: "צורך היסטורי הוא עוד פעם לעשות סך-הכל של העבר שלנו, צורך היסטורי הוא לכנס ולגבש לשם קביעת יסוד ויצירת קרקע בשביל העתיד; צורך גמור, צורך פסיכולוגי, להכניס את יצירת האומה שלנו לתחום התרבותי של העולם כולו, וגם צורך נפשי פנימי הוא, בשביל צרכנו אנו, כדי ליצור את האחדות ואת הרגשת האחדות של היצירה החדשה והישנה שלנו. צריכים אנו לגאול את כל הנכסים שלנו מתוך האויר הספיציפי של כל הדורות. צורך גמור הוא זה לשם השפעת ארץ ישראל וקשירת קשרים תרבותיים עם כל העולם כולו, צורך דיאלי לשם הרגשת הטבעיות של הגידול התרבותי שלנו" ("דברים שבעל פה", כרך א', עמ' רי"ג).

חכמי ישראל בדורות האחרונים חשפו מכמני עבר רבים, חקרו ובדקו, ניתחו ופירשו, אבל עדיין גדול הצורך לנקות את צינורות היניקה מן העבר, כדי שיתחבר אליו הדור. ביותר רבה החרדה לדמותם הרוחנית של בני הנוער, אשר לא גדלו בגולה ולא ידעו מעולם את ערכי הדת בגבורתם על פי אורחות חייהם של עדות ישראל. אמנם מעטים מאד במדינת ישראל האפיקורסים להכעיס, ונהפוך הוא: רבים הכיסופים בדור הזה לבדוק בערכים שביהדות המסורת ככל האפשר. אבל כיצד מספקים צורך זה, שביאליק חזר והדגישו פעמים רבות כל כך בפסוק שלעיל, דבר זה צריך עיון מיוחד, והוא הבחינה העיקרית השניה של בעיה "התודעה היהודית".